

ONTWERP-AGENDA VOOR HET WADDENGEBIED 2050

Reactiedocument

REACTIEDOCUMENT

Reactie van de bij de Agenda betrokken partijen op de zienswijzen over de concept ontwerp-Agenda.

Inhoud

1. Inleiding	5
1.1 Leeswijzer.	5
1.2 Agenda voor het Waddengebied 2050	5
1.3 Het hoe en waarom van dit Reactiedocument.	5
1.4 Verdere procedure	6
2. Onderwerpen uit de informele consultatie en reactie	7
2.1 Status en functie van de Agenda	7
2.2 Natuur als hoofddoel	8
2.3 Scope en reikwijdte	8
2.4 Betrokkenheid	8
2.5 Doorwerking van de Agenda	9
2.6 Uitvoeringsprogramma Waddengebied 2021 - 2026	10
2.7 Relatie met ander beleid en regelgeving	10
2.8 Governance Waddengebied en internationaal.	10
2.9 Financiering	11
2.10 Kennis	12
2.11 Betrokkenheid bewoners en leefbaarheid in het Waddengebied	12
2.12 Waddeneconomie.	13
2.13 Energietransitie en open landschap	13
2.14 Havens en bereikbaarheid.	14
2.15 Parkeren boorplatforms	15
2.16 Landbouw	15
2.17 Diepe delfstoffenwinning	15
2.18 Defensie en militaire activiteiten.	16
2.19 Relatie met de Noordzee.	16
2.20 Visserij.	17
Verklarende woordenlijst	18

Inleiding

1.1 Leeswijzer

Hoofdstuk 1 gaat in op het hoe en waarom van dit Reactiedocument en de verdere procedure om te komen tot de Agenda voor het Waddengebied 2050 (hierna: Agenda). In hoofdstuk 2 volgt een overzicht van de onderwerpen uit de informele consultatie en de reactie van de partners die de Waddenagenda hebben opgesteld. In dat hoofdstuk staat ook hoe de reacties zijn meegenomen in de Ontwerp-Agenda. Achterin het Reactiedocument staat een verklarende woordenlijst.

1.2 Agenda voor het Waddengebied 2050

Als binnenkort de Omgevingswet in werking treedt, stelt het Rijk geen aparte (rijks)structuurvisie meer op voor de Waddenzee. Daarmee komt de Structuurvisie voor de Waddenzee te vervallen. De hoofddoelstelling voor de Waddenzee wordt verankerd in de Nationale Omgevingsvisie (NOVI), het bijbehorende Besluit kwaliteit leefomgeving (Bkl) en bestaande regelgeving zoals de Wet natuurbescherming. Ook relevant is dat het nieuwe beheerplan voor de Rijkswateren onderdeel wordt van het Nationale Waterprogramma (NWP). Om gezamenlijk invulling te geven aan de bescherming en ontwikkeling van het Waddengebied hebben het Rijk en de regionale overheden in 2017 besloten om met de organisaties in de regio een gezamenlijke gebiedsagenda voor het Waddengebied te ontwikkelen: de Agenda voor het Waddengebied 2050. Ook voor de andere 'grote wateren', zoals de Noordzee, het IJsselmeer en de Zuidwestelijke Delta, zijn of worden gebiedsagenda's opgesteld. Dit gebeurt mede naar aanleiding van de vraag van de Tweede Kamer om duidelijkheid te geven over de ambities van het Rijk voor natuur en waterkwaliteit en de inrichting van watersystemen die daarmee samenhangt.

In de Agenda worden de verschillende opgaven in het gebied verbonden. De hoofddoelstelling van het Rijksbeleid voor de Waddenzee is en blijft "duurzame bescherming en ontwikkeling van de Waddenzee als natuurgebied en het behoud van het unieke open landschap". De Waddenzee is onderdeel van het grotere Waddengebied. Daarom schetst de Agenda ook het perspectief voor het Waddengebied, voor zover dat verband houdt met de hoofddoelstelling voor de Waddenzee.

In de Agenda geven Rijk en regio hun gezamenlijke langetermijnperspectief voor het Waddengebied tot 2050 en de gezamenlijke doelen. Daarnaast bevat de Agenda handelingsprincipes en strategieën om deze doelen te realiseren. Waar mogelijk en nodig zijn keuzen voor beleid geformuleerd. De Agenda heeft een looptijd van tien jaar. Vijf jaar na vaststelling vindt een evaluatie plaats.

Onderdeel van de Ontwerp-Agenda is een doorkijk naar het Uitvoeringsprogramma Waddengebied 2021-2026 (hierna: Uitvoeringsprogramma). In het Uitvoeringsprogramma krijgen strategieën een vertaling in acties voor de korte termijn, met waar zinvol en mogelijk een schets van het werk op middellange en lange termijn. Het definitieve Uitvoeringsprogramma is binnen een jaar na het definitief vaststellen van de Agenda gereed.

1.3 Het hoe en waarom van dit Reactiedocument

In de periode van 29 oktober tot 17 december 2019 heeft een informele consultatie plaatsgevonden bij de 'achterbannen' van de verschillende partners van de Agenda. De informele consultatie vond plaats op basis van de conceptversie van de hoofdstukken 1

t/m 4 (versie 31 oktober 2019). Ook zijn ‘dwarslezers’ gevraagd de conceptversie door te nemen. De opstellers van de Agenda hebben deze informele consultatie georganiseerd om een brede groep betrokkenen in een vroeg stadium mee te laten denken over de richting van de Agenda en zo alle kennis en ervaring te benutten. De zienswijzen zijn benut om de Ontwerp-Agenda aan te scherpen. In dit Reactiedocument reageren de partijen die de Agenda hebben opgesteld op de ingediende zienswijzen en lichten zij toe hoe de verschillende onderwerpen een plaats hebben gekregen in de Ontwerp-Agenda.

1.4 Verdere procedure

De Ontwerp-Agenda is in mei 2020 in concept besproken in het Omgevingsberaad Waddengebied (hierna: Omgevingsberaad). Het Omgevingsberaad heeft op basis daarvan een zwaarwegend advies uitgebracht aan het Bestuurlijk Overleg Waddengebied (hierna: BO Waddengebied) over de vaststelling van de Ontwerp-Agenda. Het advies van het Omgevingsberaad is geen onderdeel van dit Reactiedocument; het is te vinden op www.agendavaorhetwaddengebied2050.nl.

Na instemming in het BO Waddengebied is de ontwerp-Agenda vrijgegeven voor formele consultatie. Onderdeel van de formele consultatie is een internetconsultatie (minimaal 4 weken), om een brede groep geïnteresseerden de mogelijkheid te geven op de Ontwerp-Agenda te reageren.

Hiermee geven de partijen invulling aan het Verdrag van Aarhus¹. Informatie over de internetconsultatie is te vinden op www.internetconsultatie.nl en op www.agendavaorhetwaddengebied2050.nl.

Het BO Waddengebied neemt het besluit over de definitieve Agenda mede op basis van de uitkomsten van de formele consultatie. In een ‘Nota van Antwoord’ bij de Agenda wordt opgenomen of en op welke wijze de reacties in de definitieve Agenda worden meegenomen. Na vaststelling wordt de Tweede Kamer per brief geïnformeerd over de definitieve Agenda.

¹ Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden, in werking sinds 2001.

2

Onderwerpen uit de informele consultatie en reactie

2.1 Status en functie van de Agenda

Vershillende reacties hebben betrekking op de status, de functie en de scope van de Agenda.

Met de Agenda bieden het Rijk en de provincies, samen met gemeenten, waterschappen, natuurorganisaties en het bedrijfsleven, een gezamenlijk richtinggevend en integraal perspectief op de ontwikkeling van het Waddengebied. De Agenda geeft hun gezamenlijke langetermijnperspectief voor 2050, met gezamenlijke doelen en handelingsprincipes. Ook staan in de Agenda strategieën voor het omgaan met de opgaven en dilemma's. Waar mogelijk en nodig zijn keuzen voor beleid geformuleerd. In het Uitvoeringsprogramma, dat de komende periode tot stand komt, krijgen de strategieën een verdere uitwerking. Het Uitvoeringsprogramma geeft ook duidelijkheid over het trekkerschap en het tijdsplan.

De hoofddoelstelling voor de Waddenzee is in de Agenda hetzelfde geformuleerd als in de Structuurvisie Waddenzee: duurzame bescherming en ontwikkeling van de Waddenzee als natuurgebied en behoud van het unieke open landschap. Het toewerken naar deze hoofddoelstelling kan ook belemmeringen geven én kansen bieden voor het Waddengebied als geheel. Andersom kunnen ontwikkelingen in het Waddengebied effecten hebben op of juist kansen bieden voor het bereiken van de doelstelling voor de Waddenzee. Daarom is dit de Agenda voor het gehele Waddengebied, waarbij de hoofddoelstelling voor natuur en landschap in de Waddenzee centraal staat.

De Agenda is zelfbindend voor de organisaties die de agenda via een instemmingsverklaring onderschrijven: deze organisaties zorgen voor de doorwerking van de Agenda in relevante beleidsvisies, uitvoeringsprogramma's en het beheer. Op nationaal niveau neemt het Rijk de hoofddoelstelling voor de Waddenzee en het Waddengebied op in de NOVI. Het ruimtelijk instrumentarium dat nu is vastgelegd in het Besluit algemene regels ruimtelijke ordening (Barro) gaat over naar het Bkl. Beheerplannen van het Rijk zijn of worden onderdeel van het Nationaal Waterplan en het Nationaal Waterprogramma. Daarmee blijft de bescherming van de Waddenzee geborgd. Ook regionale overheden dragen zorg voor de doorwerking in hun beleid en regelgeving.

De Agenda is ook agenderend door nieuwe ontwikkelingen en opgaven te vertalen in uitvoeringsstrategieën. Het Uitvoeringsprogramma biedt de betrokken partijen de mogelijkheid om de strategieën gezamenlijk te implementeren via nieuw beleid, uitvoering van maatregelen en beheer. De Agenda vormt ook letterlijk de agenda voor het BO Waddengebied voor de stappen naar het hoofddoel in de periode tot 2050.

De Agenda leidt er niet toe dat taken of bevoegdheden worden overgedragen. Iedere partij heeft een eigen rol en verantwoordelijkheid, maar partijen hebben elkaar wel nodig. De partijen werken de strategieën zelf uit in hun eigen beleid en regelgeving.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 1 - Waarom een Agenda voor het Waddengebied?
- Hoofdstuk 7 - Doorkijk naar het Uitvoeringsprogramma

2.2 Natuur als hoofddoel

Verskillende reacties hebben betrekking op de vraag hoe de bestaande bescherming van de Waddenzee geborgd blijft.

De Waddenzee is een van de belangrijkste en mooiste natuurgebieden van Nederland. De natuurwaarden en het unieke open landschap zijn van nationaal en internationaal belang. De Waddenzee heeft dan ook niet voor niets de status van Werelderfgoed. Tegelijkertijd leiden nieuwe ontwikkelingen - denk bijvoorbeeld aan klimaatverandering, de energietransitie, economische ontwikkeling en recreatie - tot nieuwe opgaven en kansen.

Met deze Agenda blijft de hoofddoelstelling voor de Waddenzee uit de Structuurvisie Waddenzee onverminderd van kracht in het rijksbeleid (zie 2.1 in dit document). Bij alle ingrepen en handelingen is duurzame bescherming van de natuur en een zo natuurlijk mogelijke ontwikkeling van de Waddenzee het uitgangspunt. De doelstellingen voor het gehele Waddengebied zijn afgestemd op de hoofddoelstelling voor de Waddenzee.

De hoofddoelstellingen voor de Waddenzee en de doelstellingen voor het Waddengebied worden verankerd in de NOVI. Voor bestaande wet- en regelgeving, beheerplannen en andere instrumenten heeft de Agenda geen consequenties. Als de Agenda leidt tot aanscherpingen van beleid en regelgeving, verloopt dat via de formele besluitvormingsprocessen, bijvoorbeeld door actualisatie van het Bkl of het nieuwe Beheerplan Natura 2000. Daarmee blijft de bescherming van het Waddenzee geborgd.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 1 - Waarom een Agenda voor het Waddengebied?
- Hoofdstuk 3 - Hoofddoelen (3.1)
- Hoofdstuk 3 - Leidende principes voor handelen (3.2)
- Hoofdstuk 4 - Natuur van Wereldklasse (4.1)

2.3 Scope en reikwijdte

Verskillende reacties hebben betrekking op de scope en de reikwijdte van de Agenda.

De Agenda richt zich op het Waddengebied: de Waddenzee, inclusief de Eems-Dollard, de Waddeneilanden, de Noordzeekustzone boven de eilanden en de vaste wal langs de Waddenzee-kust van de provincies Noord-Holland, Fryslân en Groningen. Afhankelijk van de opgave kan de invloedssfeer van de Agenda zich meer of minder ver uitstrekken. De gebiedsbegrenzing is opgenomen in de Ontwerp-Agenda.

De morfologische en ecologische processen in de Waddenzee en de Noordzeekustzone hangen met elkaar samen. De Agenda benadert deze gebieden daarom als één geheel. De doorwerking in beleid en regelgeving kan voor deze gebieden verschillen, omdat ze onder de Omgevingswet twee aparte gebieden blijven. Als onderdeel van het Uitvoeringsprogramma onderzoeken de partijen de kansen om de samenhang in beleid en regelgeving te versterken.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 1 - Waarom een Agenda voor het Waddengebied?
- Hoofdstuk 7 - Doorkijk naar het Uitvoeringsprogramma

2.4 Betrokkenheid

Verskillende reacties hebben betrekking op de vraag of en hoe de decentrale overheden, natuur- en milieuorganisaties, het bedrijfsleven en bewoners van het Waddengebied zijn of worden betrokken bij de Agenda.

De Agenda is een gezamenlijke agenda van Rijk, Waddenprovincies, eilandgemeenten en gemeenten langs de vaste-wal-kust, waterschappen, natuurorganisaties, visserijorganisaties, organisaties

voor recreatie en toerisme en de samenwerkende havens.

Het voormalige Regiecollege Waddengebied² (RCW) heeft in 2018 voor zeven thema's discussiepapers op laten stellen:

- Havens als motor voor duurzame ontwikkeling.
- Open landschap en ruimtegebruik.
- Duurzame energie.
- Veerkrachtig voedselweb.
- Verduurzaming bereikbaarheid Waddengebied.
- Kansen innovatieve economische initiatieven.
- Demografische ontwikkelingen.

De discussiepapers schetsen de belangrijkste ontwikkelingen, dilemma's en oplossingsrichtingen. Op basis van de discussiepapers heeft het RCW vervolgens zes adviezen uitgebracht aan de Stuurgroep Agenda voor het Waddengebied. Het RCW heeft een gecombineerd advies uitgebracht over de thema's 'Openheid landschap en ruimtegebruik' en 'Duurzame energie'. De publicatie 'Als het getij verloopt...' (maart 2019) bundelt de adviezen en de discussiepapers.

Tijdens twee werkateliers in Groningen (november 2017) en Den Helder (maart 2018) hebben de deelnemers per deelgebied - vertegenwoordigers van organisaties in het Waddengebied - een perspectief geformuleerd en besproken wat dat betekent voor de ambitie en de opgaven. De ambities en het perspectief voor het hele Waddengebied zijn, gebruikmakend van de discussiepapers en de adviezen van het RCW, vertaald in opgaven en strategieën per thema. In het voorjaar van 2019 zijn de bestuurders geïnformeerd over de Agenda tijdens regiobijeenkomsten in de drie provincies (januari 2019 in Groningen, februari 2019 in Noord-Holland en Fryslân).

De definitieve Agenda komt tot stand na een informele en een formele consultatie. Eind 2019 heeft de informele consultatie plaatsgevonden bij de 'achterbannen' van de verschillende organisaties die bij de Agenda betrokken zijn (zie 1.3 in dit document). Na instemming in het BO

Waddengebied is de ontwerp-Agenda vrijgegeven voor formele consultatie. (zie 1.3 in dit document).

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 1 - Waarom een Agenda voor het Waddengebied?

2.5 Doorwerking van de Agenda

Verschillende reacties hebben betrekking op de vraag hoe uitwerking wordt gegeven aan de Agenda.

Zodra de Omgevingswet in werking treedt, vervalt de huidige Structuurvisie Waddenzee. Op nationaal niveau krijgt de Agenda doorwerking via het instrumentarium van de Omgevingswet. In de NOVI is de hoofdstelling voor het Waddengebied en de Waddenzee opgenomen. De ruimtelijke kaders uit de Agenda worden op nationaal niveau verankerd in het Bkl. Op regionaal niveau verloopt de doorwerking via de provinciale Omgevingsvisies van de Waddenprovincies, de gemeentelijke Omgevingsvisies en de 'Blauwe Omgevingsvisies' van de waterschappen.

De Agenda heeft ook een proces-ondersteunende werking. De samenwerkende partijen kiezen er met deze Agenda voor dat ze in een vroeg stadium met elkaar in gesprek gaan over hun ambities en opgaven, ruim voordat ze gebruikmaken van hun bevoegdheden en juridische mogelijkheden. Door een vroegtijdige dialoog over dilemma's en kansen bieden ze elkaar maximaal comfort bij soms moeilijke beslissingen. Soms helpt gezamenlijke kennisontwikkeling en uitstel van oordeel om tot gezamenlijke keuzen te komen. De verwachting is dat een dergelijk gebiedsproces tot intensievere samenwerking bij de uitvoering van projecten leidt.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 6 - Organisatie en doorwerking

² In het RCW waren Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen, natuur- en milieuorganisaties, het bedrijfsleven en de wetenschap bestuurlijk vertegenwoordigd.

2.6 Uitvoeringsprogramma Waddengebied 2021-2026

Verschillende reacties gaan over de vraag hoe uitvoering wordt gegeven aan de Agenda.

In de Agenda is een doorkijk opgenomen naar het Uitvoeringsprogramma. Het Uitvoeringsprogramma beslaat de volle breedte van de Agenda. Activiteiten kunnen bestaan uit de voortzetting (of start) van het gesprek over dilemma's en kansen, de (verdere) verankering van de doelen in beleid en regelgeving, verdere verkenningen en onderzoeken en de doorwerking in - soms al lopende - gebiedsprocessen, programma's of projecten. Niet alle strategieën uit deze Agenda krijgen een plaats in dit eerste Uitvoeringsprogramma: de focus ligt op de onderwerpen waar de partijen nu op korte termijn mee aan de slag willen. Uitgangspunt is dat de uitvoering zoveel mogelijk plaatsvindt via bestaande programma's en projecten. Het Uitvoeringsprogramma legt daar de verbinding mee. Waar nodig worden nieuwe projecten geïnitieerd.

Het (eerste) Uitvoeringsprogramma is binnen een jaar na het definitief vaststellen van de Agenda gereed. Het programma is een product van alle bij de Agenda betrokken organisaties en wordt vastgesteld door het BO Waddengebied na advies van het Omgevingsberaad. Daarna wordt de voortgang van de uitvoering jaarlijks besproken in het BO Waddengebied. Het Uitvoeringsprogramma wordt elke twee tot drie jaar bijgesteld.

Het proces om te komen tot het Uitvoeringsprogramma is parallel aan de afronding van de Agenda gestart. De doorkijk naar het Uitvoeringsprogramma in de Agenda geeft de onderwerpen waar de partijen nu met prioriteit mee aan de slag willen. Het definitieve Uitvoeringsprogramma kan hiervan afwijken.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 7 - Doorkijk naar het Uitvoeringsprogramma

2.7 Relatie met ander beleid en regelgeving

Verschillende reacties gaan over de verhouding met bestaande wet- en regelgeving en de bestaande bescherming van de Waddenzee.

De Agenda sluit aan bij bestaande gebiedsvisies en langetermijnafspraken. Waar nodig zijn de ambities en uitvoeringstrategieën aangescherpt op basis van nieuwe ontwikkelingen en opgaven. De wet- en regelgeving, beheerplannen en andere instrumenten zijn niet gewijzigd. Als de Agenda leidt tot aanscherpingen van beleid en regelgeving, verloopt dat via formele besluitvormingsprocessen, bijvoorbeeld door de actualisatie van het Bkl of het nieuwe Beheerplan Natura 2000 in de komende jaren. Daarbij blijft de bescherming van het Waddenzee geborgd (zie ook 2.2 in dit document).

In de Agenda staan principes, vertrekpunten voor ruimtelijke kwaliteit en strategieën. De partijen brengen deze in alle relevante trajecten in, bijvoorbeeld bij het opstellen en implementeren van de Regionale Energiestrategieën (RES). Ook maatschappelijke organisaties die bijdragen aan de totstandkoming van deze gebiedsagenda nemen hun verantwoordelijkheid om de gebiedsagenda te laten doorwerken in overlegtafels en langetermijnafspraken.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 6 - Doorwerking

2.8 Governance Waddengebied en internationaal

Verschillende reacties hebben betrekking op de vraag wat de nieuwe governance voor het Waddengebied betekent voor de huidige organisaties en wat de rol en positie is van de Beheerautoriteit Waddenzee. Daarnaast zijn vragen gesteld over de internationale samenwerking.

Met de Agenda worden geen taken of bevoegdheden overgedragen. Iedere organisatie behoudt zijn eigen rol en verantwoordelijkheden. De organisaties die zich aan de gebiedsagenda hebben verbonden, werken de strategieën zelf uit in hun eigen visies, beleid en regelgeving.

De Agenda gaat uit van de nieuwe governancestructuur in het Waddengebied die op de volgende drie pijlers berust: het BO Waddengebied, het Omgevingsberaad en de Beheerautoriteit Waddenzee. Met deze nieuwe structuur blijven de verantwoordelijkheden ongewijzigd, maar er ontstaat een duidelijker onderscheid tussen beleid en beheer en de besluitvormingslijn is eenduidiger.

Het BO Waddengebied bestaat uit bestuurlijke vertegenwoordigers van het Rijk, de Waddenprovincies, kust- en eilandgemeenten en waterschappen en de voorzitter van het Omgevingsberaad. Het BO Waddengebied richt zich op strategische besluitvorming over het beleid voor het Waddengebied.

Het Omgevingsberaad is een structureel platform voor discussies over het Waddengebied en het uitwisselen van informatie. Gebruikers, maatschappelijke organisaties en de Waddenacademie nemen deel aan dit beraad. Het Rijk en de regionale overheden benutten het Omgevingsberaad actief om beleidsvoorstellen die van invloed zijn op het bereiken van de gezamenlijke doelen voor het Waddengebied te bespreken en te toetsen en als voorbereiding op het BO Waddengebied. Het RCW is opgeheven.

Met de instelling van de Beheerautoriteit Waddenzee is de Beheerraad komen te vervallen. De Beheerautoriteit Waddenzee heeft als opdracht een integraal plan op te stellen voor het beheer van natuur, water en vis in de Waddenzee. De Beheerautoriteit Waddenzee wordt aangestuurd door een opdrachtgeversoverleg, bestaande uit de ministeries van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) en

Infrastructuur en Waterstaat (IenW) en de provincies Noord-Holland, Fryslân en Groningen. Gemeenten zitten niet in dit opdrachtgeversoverleg, omdat ze geen taak hebben in het beheer van de Waddenzee.

De Agenda gaat ook in op de internationale samenwerking rond de Waddenzee. De belangrijkste samenwerkingsverbanden zijn de trilaterale samenwerking met Duitsland en Denemarken en de samenwerking met Duitsland binnen het Eems-Dollardgebied.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 6 - De governance (6.3)

2.9 Financiering

Verschillende reacties hebben betrekking op de vraag hoe en door welke partij(en) de beoogde maatregelen en de kennisontwikkeling worden gefinancierd.

De ministeries van LNV en IenW en de Waddenprovincies investeren gezamenlijk in het Waddengebied en blijven dat de komende jaren doen. Ze werken met een gezamenlijke ambitie en inzet van middelen aan de grote opgaven voor de wadden: natuurherstel en -ontwikkeling, verduurzaming van het medegebruik, klimaatadaptatie en versterking van het Werelderfgoed. Het gesprek over het beleid, de ambities en de gezamenlijke inzet vindt plaats in het BO Waddengebied.

Bij de invulling van het Uitvoeringsprogramma maken de partijen afspraken over de financiering van de verschillende onderdelen. De financiering kan plaatsvinden via bestaande budgetten, nieuwe cofinancierings-constructies en subsidieaanvragen bij relevante programma's en fondsen. Partijen spannen zich gezamenlijk in om de benodigde financiering te vinden en budgetten zo nodig te bundelen.

Besluitvorming over financiering van de maatregelen zal plaatsvinden binnen de daarbij geldende financiële kaders.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 6 - Investeren in het Waddengebied (6.2)
- Hoofdstuk 7 - Doorkijk naar het Uitvoeringsprogramma

2.10 Kennis

Vershillende reacties hebben betrekking op de kennishuishouding, de noodzaak tot versterken van de kennisontwikkeling, de programmering van middelen voor kennisontwikkeling en monitoring.

Er is behoefte aan kennis over de manier waarop het Waddengebied zich ontwikkelt, kennis om doeltreffend beleid te formuleren en kennis om de effecten van uitvoering, beheer en gebruik te kunnen evalueren. Daarmee is kennis cruciaal in de cyclus voor beleid en beheer van het Waddengebied. Na de informele consultatie is in de Ontwerp-Agenda een apart hoofdstuk opgenomen over het onderwerp 'Kennis'. Daarin staat het voornemen te werken aan een meer vraaggestuurde kennis- en innovatieagenda. Ook zijn voorstellen opgenomen om de aansturing van onderzoek te verbeteren. De Agenda vormt de kapstok voor de (toekomstige) kennishuishouding.

Bij de uitvoering van (gebiedsbrede) opgaven kunnen specifieke kennisvragen of innovatiekansen aan de orde komen die vragen om een nadere uitwerking. Deze vragen krijgen een plaats in de kennis- en innovatieagenda.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 5 - Kennis als basis
- Hoofdstuk 7 - Doorkijk naar het Uitvoeringsprogramma

2.11 Betrokkenheid bewoners en leefbaarheid in het Waddengebied

Vershillende insprekers vragen aandacht voor de rol van bewoners van het Waddengebied, kleinschalig historisch medegebruik, de leefbaarheid en de 'Waddentoets' en het tijdig betrekken van bewoners bij de beleidsvoorbereiding.

De inwoners hebben een belangrijke rol in het Waddengebied. Zij wonen en leven er, zijn trots op het Waddengebied en dragen dit uit. Bewoners ontleen hun identiteit, manier van leven en welbevinden aan het leven op het eilanden en de omringende natuur. Kleinschalig historisch medegebruik is onlosmakelijk onderdeel van de verbondenheid van de bewoners met hun omgeving. Daarnaast hebben bewoners behoefte aan een gezonde en veilige leefomgeving, bereikbare voorzieningen, voldoende en gevarieerde werkgelegenheid en goede mogelijkheden voor vrijetijdsbesteding.

Het is cruciaal de bewoners te betrekken bij de plannen voor het Waddengebied. Bewoners brengen nieuwe ideeën en initiatieven in voor een vitaal en leefbaar gebied en houden voorzieningen in stand. Zij zijn het gezicht van het Waddengebied. Ook mensen van buiten het gebied hebben een stem, vanwege de samenhang met andere regionale, nationale en internationale opgaven.

In de Agenda is er bewust voor gekozen om naast de zorg voor natuur en economie ook de leefbaarheid, bereikbaarheid en veiligheid centraal te zetten. De Agenda gaat specifiek in op de leefbaarheid in het Waddengebied, zowel op de eilanden als langs de vaste wal, waarbij ook bereikbaarheid aandacht krijgt. De Agenda zet ook in op het behouden en vergroten van de verbondenheid van bewoners met hun omgeving en sociaal-maatschappelijke bewustwording, onder andere door de mogelijkheid voor kleinschalig medegebruik te behouden.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 3 - Leidende principes voor handelen (3.2)
- Hoofdstuk 4 - Natuur van Wereldklasse (4.1)
- Hoofdstuk 4 - Een leefbaar Waddengebied (4.6)

2.12 Waddeneconomie

Verschillende reacties hebben betrekking op de vraag hoe economische belangen worden geborgd in de Agenda.

De Agenda legt de verbinding tussen de verschillende opgaven in het gebied. Het uitgangspunt is dat medegebruik mogelijk is als de natuur niet wordt aangetast en het medegebruik duurzaam is.

Een van de leidende principes is dat ecologie en economie elkaar versterken: “We investeren in robuuste en veerkrachtige natuur. In eerste instantie voor de natuur zelf, maar ook om ruimte te houden voor economische ontwikkeling. Economie en ecologie versterken elkaar en dragen samen bij aan een vitaal en veerkrachtig Waddengebied. Nieuwsgierigheid en begrip voor elkaars belangen vormen onze drijvende kracht om tot oplossingen te komen.”

Ook in de toekomst blijven havens, toerisme, landbouw en visserij de belangrijkste motoren van de economie in het Waddengebied. De kustregio is een aantrekkelijke omgeving voor forenzen en daarmee ook een drager voor economische voorzieningen, zoals dienstverlening en detailhandel. De economische dragers staan niet los van elkaar. Juist in het Waddengebied kunnen ze elkaar versterken. Kansrijk zijn het verwerken van producten in de regio zelf, het verbinden van landbouw en visserij met recreatie en toerisme en het verbinden van landbouw met energie.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 3 - Hoofddoelen (3.1)
- Hoofdstuk 3 - Leidende principes voor handelen (3.2)
- Hoofdstuk 4 - Duurzame Waddeneconomie (4.7)

2.13 Energietransitie en open landschap

Verschillende reacties hebben betrekking op de vraag hoe behoud van het unieke open landschap invulling krijgt, gelet op allerlei ontwikkelingen die plaatsvinden, zoals de energietransitie.

Onderdeel van de hoofddoelstelling voor de Waddenzee is “het behoud van het unieke open landschap”.

De ontwikkelingen die op het Waddengebied afkomen zijn divers. Grootschalige ontwikkelingen en ingrepen (zoals havenontwikkeling, nieuwe kustverdedigingswerken, klimaatadaptatie, de energietransitie en het toenemende toerisme) kunnen tot nieuwe landschappen leiden. Andere ontwikkelingen zijn makkelijker in te passen in het bestaande landschap. Het streven is in alle gevallen tot zo hoog mogelijke ruimtelijke kwaliteit te komen en slimme combinaties te zoeken. De Agenda geeft geen ondergrens voor de minimale ruimtelijke kwaliteit. De inzet is de kwaliteit vroegtijdig te borgen met een flexibele benadering, gebaseerd op de bestaande werkwijze van de Waddenprovincies. Daarbij wordt gebruik gemaakt van het Waddenatelier, de Basiskaart Landschap & Erfgoed en een gezamenlijke set ruimtelijke vertrekpunten.

Waddenatelier

Ruimtelijke vraagstukken en opgaven kunnen worden ingebracht in het Waddenatelier. Het Waddenatelier adviseert initiatiefnemers en bestuurders over grote opgaven, om de kwaliteit van het ontwerp te versterken. Het Waddenatelier bestaat uit een nog aan te stellen externe atelierleider en de ruimtelijke kwaliteitsadviseurs van de provincies. Per opgave wordt het team verbreed met betrokkenen en specialisten. Agendering van onderwerpen kan op verschillende manieren gebeuren: via de individuele of samenwerkende overheden, het BO Waddengebied, het Omgevingsberaad, het Waddenfonds of initiatiefnemers.

Basiskaart Landschap & Erfgoed

De landschappelijke kwaliteiten van het Waddengebied zijn vastgelegd op de Basiskaart landschap en Erfgoed. Deze kaart vormt de gezamenlijke inhoudelijke basis voor de dialoog over opgaven en ontwikkelingen.

Ruimtelijk vertrekpunten

De ruimtelijke vertrekpunten bieden een handreiking om toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen goed in te passen in het Waddengebied: waar kunnen ontwikkelingen landen en hoe geven we ze vorm? De vertrekpunten dagen uit de landschappelijke diversiteit in het gebied te vergroten volgens een eenduidige visie op het gebied. Ze vormen aansporingen om bepaalde karakteristieken te beschermen, behouden, versterken, ontwikkelen of te transformeren. De vertrekpunten gelden in principe voor het hele Waddengebied maar vormen geen blauwdruk.

De Agenda biedt de mogelijkheid om voor de energieopgave te werken met een 'cluster-vensterbenadering', zoals geadviseerd door het RCW. Een van de strategieën is het uitvoeren van een Energieverkenning voor het Waddengebied als geheel om de kernwaarden van het Waddengebied te beschermen. Dit is een van de activiteiten in het Uitvoeringsprogramma voor de komende jaren. Onderdeel van de Energieverkenning is een ruimtelijke vertaling van de energieopgave voor het Waddengebied als input voor de definiëring van de cluster-vensterbenadering. De uitkomsten van de verkenning worden benut bij de implementatie van de Regionale Energiestrategieën (RES).

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 3 - Ruimtelijke vertrekpunten (3.3)
- Hoofdstuk 4 - Landschap en cultureel erfgoed (4.2)
- Hoofdstuk 4 - Energietransitie (4.5)
- Hoofdstuk 7- Doorkijk naar het Uitvoeringsprogramma

2.14 Havens en bereikbaarheid

Verschillende reacties hebben betrekking op de vraag hoe de bereikbaarheid van de havens gewaarborgd blijft, welke afspraken worden gemaakt over de vaardiepte en welke uitbreidingsmogelijkheden de havens hebben.

De Agenda bevat de opgave om de mobiliteit te verduurzamen en de bereikbaarheid van (zee) havens en eilanden ook op lange termijn te blijven garanderen. Tegelijkertijd is er de opgave om de baggerinspanningen te verminderen en de impact op natuur en milieu zo klein mogelijk te maken. Bestaande afspraken over baggerinspanningen worden gerespecteerd, maar er wordt ook gekeken naar oplossingen en kansen op de lange termijn.

Uitgangspunt voor de toekomstige bereikbaarheid is het gebruik van de natuurlijke geulen voor de vaarroutes van en naar de havens en Waddeneilanden. Voor de economie en leefbaarheid is de bereikbaarheid van havens en eilanden belangrijk. Daarbij gelden de huidige, zoals in het Natura 2000-beheerplan 2016-2022 en het Beheerplan Rijkswateren 2016-2021 vastgelegde, trajecten met bijhorende streefdiepten en -breedten. Deze zijn tevens de basis voor het nieuwe Nationaal Waterprogramma (NWP) 2022-2027 en daarop volgende NWP's. Het uitgangspunt is dat diepte en/of breedte van de door de scheepvaart gebruikte geulen niet toenemen. Het belang van bereikbaarheid wordt ook onderschreven in het Pact van Marrum (2018), waarin de Coalitie Wadden Natuurlijk en de Waddenzeehavens tevens aangeven verdere ontwikkeling te willen richten op vermindering van de impact op de natuurwaarden. Om de effecten van baggeren te verminderen, bijvoorbeeld als nieuwe baggertechnieken dat mogelijk zouden maken, is bijstelling in de toekomst mogelijk. Bijstelling van baggerinspanningen en dimensies is in de toekomst ook denkbaar als kennis van morfologische ontwikkelingen daartoe aanleiding geeft en

ontwikkelingen in de scheepvaart en mobiliteit dat mogelijk maken. Deze aspecten worden meegenomen in de langetermijnverkenningen onder strategie 4. Dergelijke bijstellingen gebeuren vervolgens via formele inspraakprocedures in het kader van de zes-jaarlijkse cyclus van het Nationaal Waterprogramma. Havenuitbreidingen in de Waddenzee zijn niet toegestaan, eventuele uitbreiding van havens vinden landinwaarts plaats waarbij naast economische wensen ook landschappelijke- en milieucriteria worden meegenomen.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 4 - Duurzame bereikbaarheid (4.3)
- Hoofdstuk 4 - Duurzame Waddeneconomie onderdeel Havens (4.7)

2.15 Parkeren boorplatforms

Verskillende reacties hebben betrekking op de discussie over de locatie voor het parkeren van boorplatforms.

In de Structuurvisie Waddenzee (voorheen PKB Waddenzee) staat dat het kabinet ervoor zorgt dat er een alternatief buiten de Waddenzee komt voor het parkeren van boorplatforms en andere offshore-installaties. Het gaat om locaties waar de boorplatforms en andere offshore-installaties tijdelijk kunnen staan als er geen plaats is in de haven. De gemeente Den Helder en Port of Den Helder willen de bestaande parkeerlocatie in de Waddenzee voorlopig blijven gebruiken tot er een parkeermogelijkheid op de Noordzee of in Haven Den Helder is. De inzet van de Agenda is om modernisering en nieuwbouw van boorplatforms te faciliteren door met alle partijen samen een oplossing te zoeken voor een tijdelijke parkeerfaciliteit buiten de Waddenzee in de buurt van de haven van Den Helder.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 4 - Duurzame Waddeneconomie onderdeel Havens (4.7)

2.16 Landbouw

Verskillende reacties hebben betrekking op de vraag hoe de toekomst van de landbouw eruit ziet, gelet op verzilting, en wat de energietransitie betekent voor landbouwgronden.

De Agenda biedt verschillende aanknopingspunten voor het omgaan met verzilting in de landbouw: zoetwater vasthouden, leren van experimenten met het omgaan met verzilting in de reguliere teelt, waar mogelijk kleinschalig experimenten met zouttolerantere gewassen en rassen en zilte teelt toepassen in specifieke gebieden als de Dubbele Dijk. De Agenda legt daarbij de koppeling met de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw Noord-Nederland in de noordelijke kleischil.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 4 - Duurzame Waddeneconomie onderdeel Landbouw (4.7)

2.17 Diepe delfstoffenwinning

Verskillende reacties betreffen het verzoek om in de Agenda de ambitie op te nemen de winning van gas en zout sneller te beëindigen als de kans zich daartoe voordoet.

De gaswinning in het Waddengebied is onderdeel van het kleineveldenbeleid van de overheid. De toekomst van de gaswinning moet worden gezien binnen de gewenste transitie naar duurzame energie. Het kabinet wil gas winnen in eigen land zolang en voor zover dit nodig is voor de Nederlandse gasvraag. Randvoorwaarde is dat de gaswinning veilig is voor bewoners en omgeving. Daarbij blijft het principe van 'hand aan de kraan' gelden. De betrokken partijen zetten zich ervoor in de winning van diepe delfstoffen eerder te beëindigen als zich daarvoor kansen voordoen, vanwege de wens om de Waddenzee te laten meegroeiën met de zeespiegelstijging en zorgen bij bewoners.

Nieuwe boringen naar gas in de Waddenzee zijn niet toegestaan. Daarom wordt er schuin geboord vanaf locaties op het land. Die locaties bevinden zich achter de dijk op het vasteland. De inzet van de Agenda is de gaswinning uit de kleine velden in het Waddengebied passief af te bouwen. De verwachting is dat deze kleine voorraden rond 2035 zijn uitgeput. Er worden geen nieuwe opsporingsvergunningen meer gegeven voor het zoeken naar gasvelden op land; de Waddenzee wordt hierbij tot het land gerekend.

In 2011 is hebben provincie Fryslân, gemeenten en het waterschap met Frisia Zout afgesproken de zoutwinning in ondergrondse locaties in Noordwest-Fryslân uiterlijk in 2021 te beëindigen en volledig te verplaatsen naar locaties onder de Waddenzee, voor zover de natuurwaarden van de Waddenzee hierdoor niet in het geding komen. De concessie van Frisia is in 2012 verlengd tot 2052. Er is een vergunning afgegeven voor zoutwinning via een schuine boring vanaf Harlingen Haven. In de Agenda is als strategie opgenomen de huidige concessie voor zoutwinning bij Harlingen als uitgangspunt te nemen en geen nieuwe concessies voor zoutwinning onder de Waddenzee af te geven.

Voor nader toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 4 - Overige thema's onderdeel Diepe delfstoffen (4.8)

2.18 Defensie en militaire activiteiten

Verschillende reacties gaan over de vraag hoe defensieactiviteiten in het Waddengebied worden ingepast.

In het Waddengebied vinden verschillende militaire activiteiten plaats. De afgelopen decennia zijn de militaire activiteiten in het Waddengebied verminderd. Hierdoor is de druk op de Waddennatuur op verschillende plaatsen afgenomen. Ook op andere manieren neemt de druk door militaire activiteiten af, bijvoorbeeld door de verplichting om militaire

terreinen te verduurzamen. De ambitie is de activiteiten van Defensie in het Waddengebied te verduurzamen en de impact van de activiteiten op de natuur in het Waddengebied verder te verminderen, ook bij een eventuele toename van defensieactiviteiten.

Uitgangspunt van de Agenda is dat de haven van Den Helder voldoende gebruikruimte heeft voor de vitale functie van Defensie voor de nationale veiligheid.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 4 - Duurzame Waddeneconomie onderdeel Havens (4.7)
- Hoofdstuk 4 - Overige thema's onderdeel Defensie (4.8)

2.19 Relatie met de Noordzee

Verschillende reacties gaan over de vraag hoe de strategieën voor de vaarroute, windparken, effecten van suppleties en rampenbestrijding samenhangen met de Noordzee.

Het Waddengebied is heel kwetsbaar voor invloeden van buitenaf. Ontwikkelingen in de Waddenzee hebben invloed op het omliggende gebied en andersom. Dat geldt voor morfologische en ecologische ontwikkelingen, maar zeker ook voor sociaaleconomische ontwikkelingen. Bij het zoeken naar oplossingen en kansen worden daarom ook aangrenzende gebieden in beschouwing genomen. De Noordzee is op meerdere onderdelen een belangrijke buur van het Waddengebied, met name voor de natuur, de energietransitie en de Waddeneconomie. Door de energietransitie en de aanleg van windmolenparken zal de infrastructuur op de Noordzee drastisch veranderen.

Onderdeel van de Agenda is dat de Waddenzeehavens inzetten op een sleutelrol in de energietransitie, door duurzame energie op te wekken op land en duurzame energieopwekking op de Noordzee te faciliteren. De visserijsector wil visserijgebonden initiatieven op het land en op de Noordzee stimuleren en faciliteren, om de druk op de Waddenzee te verlichten en ruimte te bieden aan toekomstige visserijondernemers.

In de Waddenzee liggen verschillende kabels, buizen en leidingen waarmee gassen en andere stoffen, elektriciteit en data worden getransporteerd. Er liggen kabels en leidingen tussen de eilanden en de vaste wal, maar ook van de vaste wal, via de Waddenzee, naar winningslocaties in de Noordzee en naar andere landen.

De ramp met MSC Zoë heeft laten zien dat een incident op de Noordzee een directe bedreiging kan vormen voor de kwaliteit van de Waddenzee en de eilanden. De toenemende bedrijvigheid op de Noordzee en de recente incidenten met impact op de Waddenzee vragen om continu onderhoud en verbetering van preventieve maatregelen en een efficiënte organisatie van incidentenbestrijding. In de Agenda is daarom als strategie opgenomen door onderzoek meer inzicht te krijgen in de risico's van grote containerschepen boven de Waddeneilanden onder verschillende weersomstandigheden. Indien de uitkomst van de onderzoeken daartoe aanleiding geven, zal Nederland in overleg met Duitsland maatregelen agenderen bij het veiligheidscomité van de International Maritime Organization (IMO). De Kustwacht waarschuwt schepen bij een golfhoogte van 5 meter of meer de zuidelijke vaarroute te mijden en voor de noordelijke route te kiezen.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 4 - Energietransitie (4.5)
- Hoofdstuk 4 - Duurzame Waddeneconomie onderdeel Havens (4.7)
- Hoofdstuk 4 - Duurzame Waddeneconomie onderdeel Visserij (4.7)
- Hoofdstuk 4 - Overige thema's onderdeel Calamiteiten (4.8)

2.20 Visserij

Verskillende reacties hebben betrekking op de positie van de visserij.

De visserij is een belangrijke inkomensbron voor bewoners van het Waddengebied en daarbuiten.

De visserij is ingebed in de gemeenschappen en vertegenwoordigt niet alleen een economische waarde, maar ook een maatschappelijke en culturele waarde. Een groot deel van de Nederlandse vissersvloot meert af in de Waddenzeehavens voor het lossen van vis en voor onderhoud en reparatie. De visserijgronden bevinden zich zowel in de Waddenzee als in de Noordzee(kustzone).

De centrale opgave is de visserij zo in te richten dat deze past bij de Waddenzee en Noordzeekustzone. De hoofddoelstelling voor de Waddenzee is duurzame bescherming en ontwikkeling als natuurgebied. Dat leidt tot de opgave te komen tot economisch rendabele visserij die geen belemmering vormt voor herstel van de natuurwaarden en ongestoorde natuurlijke processen in de Waddenzee. De Agenda benoemt daarbij een belangrijk dilemma: "Hoe vinden we een goede balans tussen ruimte voor natuurherstel en -ontwikkeling en voor een duurzame en toekomstbestendige visserij?"

Afspraken over verduurzaming van de visserij komen nu per 'deelsector' tot stand. Er is geen overkoepelende langetermijnvisie en ook geen organisatie die door alle visserijsectoren gedragen wordt. De gebiedsagenda heeft al wel geleid tot een gezamenlijk Platform visserij waar discussies plaatsvinden over de visserij en de verschillende ambities van de gebiedsagenda. Samen met het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) verkent de visserij de vormgeving en werkwijze van het te vormen integrale beheeroverleg over de visserijen in de Waddenzee en de Noordzeekustzone met vissers, natuurorganisaties, experts.

Onderdeel hiervan is ook de bijdrage die de visserij kan leveren aan het verzamelen en ontsluiten van kennis over visbestanden en schelpdieren, almede het op tijd signaleren van veranderingen van in de natuurkwaliteit en morfologische ontwikkelingen.

Voor nadere toelichting in de Ontwerp-Agenda:

- Hoofdstuk 4 - Duurzame Waddeneconomie onderdeel Visserij (4.7)

Verklarende woordenlijst

Agenda	Agenda voor het Waddengebied
Bkl	Besluit kwaliteit leefomgeving
BO Waddengebied	Bestuurlijk Overleg Waddengebied
NOVI	Nationale Omgevingsvisie
Omgevingsberaad	Omgevingsberaad Waddengebied
Ontwerp-Agenda	Ontwerp-Agenda voor het Waddengebied
RCW	Regiecollege Waddengebied
Uitvoeringsprogramma	Uitvoeringsprogramma Waddengebied 2021-2026

Colofon

De Agenda voor het Waddengebied is de gezamenlijke agenda van Rijk, Waddenprovincies, eilandgemeenten en gemeenten langs de vastewalkust, waterschappen, natuurorganisaties, visserijorganisaties, organisaties voor recreatie en toerisme, en de samenwerkende havens. Meer informatie is te vinden op www.gebiedsagendawadden2050.nl.

Uitgave: Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (IenW)
Tekst: Rijk-regio Projectgroep Agenda voor het Waddengebied 2050 / Wing
Begeleiding en vormgeving: Wing
Tekstredactie: Renske Postma (www.dekrachtvantaal.nl)

Juli 2020

+31 (0)317 46 52 00
info@wing.nl
www.wing.nl

